

Architecture of the Representative and Civil Public Spheres

The Rise, Fall and Rebirth of German Civic Art

François Claessens

Since the late nineteenth century, 'space' has become a central concept in architectural thinking. At first, it was mainly German architects and art historians who dealt with the concept of space, in both a theoretical and analytical sense.¹ Not only the space contained in or by a building became a topic for study, but also the space between buildings: urban space. In a period characterised by a sharp polarisation of public and private, urban space was seen very much as the place of the public. The architectural shaping of this space increasingly attracted the attention and interest of architects. Around the turn of the century a realisation grew once more that architecture was the pre-eminent public art. The main thing was not the design of the individual building as a singular aesthetic object, but precisely the representation of the public by means of an architectural articulation of urban space. An important point of reference was the civic architecture of the Baroque, which was rediscovered in the late nineteenth century and studied extensively. This not only yielded an architectural model for a metropolitan architecture, but also made it clear that this sort of architecture could not exist without institutional foundations.

Representative public sphere and urban space: Baroque urban design

Since the sixteenth century the architectural profession in Germany had taken two forms: that of the architect working for a town or city as the municipal architect or in the service of a ruler as a court architect. The independent practice of the profession only developed in the nineteenth century. In addition to patricians, the feudal nobility were also the most

important patrons for monumental building projects, while the church had lost all its significance as a major patron.² Architects only occupied public office in *Stadt- and Hofbauämtern*. In fact, before 1800, architecture as a profession and activity did not exist in Germany outside these institutional structures.

A state's court-capital often functioned not only as the residence of the ruler but also as the capital and city of government. The architectural representation of this centre of absolute power played an important part in the ruler's building policy. In addition to the residential palace and the government and army buildings, a court-capital provided accommodation for the nobility who participated in the court culture, organised strictly according to protocol and etiquette, in the immediate vicinity of the ruler. The bourgeoisie played only a subordinate, subservient part in this public life at court.³ The social hierarchy that characterised this culture was also expressed in the spatial articulation of the city. A typical example of this is the layout of the court-capital at Versailles. Here, the strict correspondence between housing type and social position was linked to a division of the urban area which, according to Castex, 'placed the nobles, then the citizens and lastly the craftsmen and tradesmen at increasing distances from the king'.⁴

1

See H.F. Mallgrave and E. Ikonomou, *Empathy, Form and Space. Problems in German Aesthetics, 1873-1893*, Santa Monica, 1994.

2

H. Ricken, *Der Architekt. Geschichte eines Berufs*, Berlin, 1977, p. 62.

3

See N. Elias, *Die höfische Gesellschaft*, Darmstadt/Neuwied, 1969; Frankfurt am Main, 1983.

4

J. Castex, *De architectuur van renaissance, barok en classicisme*, Nijmegen, 1993, p. 393 (orig. Paris, 1990). See also J. Castex et al., *Lecture d'une ville: Versailles*, Paris, 1980.

Architectuur van de representatieve en burgerlijke openbaarheid

Opkomst, ondergang en wedergeboorte van de Duitse stadsbouwkunst

Sinds de late negentiende eeuw is 'ruimte' tot een centraal begrip geworden in het architectonisch denken. Het waren in eerste instantie vooral Duitse architecten en kunsthistorici die zich zowel in theoretische als analytische zin met het ruimtebegrip uiteenzetten.¹ Naast de ruimte die door een gebouw zelf wordt om- of ingesloten werd ook de ruimte tussen gebouwen onderling gethematiseerd: de stedelijke ruimte. In een tijd die zich kenmerkte door een sterke polarisatie van openbaar en privé, werd de stedelijke ruimte opgevat als bij uitstek de plaats van het publieke. De architectonische vormgeving van deze ruimte trok in toenemende mate de aandacht en interesse van architecten. Rond de eeuwwisseling ontwikkelde zich opnieuw een besef van architectuur als publieke kunst bij uitstek. Daarbij stond niet de vormgeving van het afzonderlijke bouwwerk als singulier esthetisch object voorop, maar juist de representatie van het publieke door middel van een architectonische articulatie van de stedelijke ruimte. Een belangrijke referentie hierbij was de stadsbouwkunst van de barok, die in de late negentiende eeuw werd herontdekt en uitgebreid bestudeerd. De studie van de stedenbouw van de barok leverde niet alleen een architectonisch model voor een grootstedelijke architectuur, maar maakte tevens duidelijk dat een dergelijke bouwkunst niet kon bestaan zonder institutionele verankering.

Representatieve openbaarheid en stedelijke ruimte: de barokke stedenbouw

Sinds de zestiende eeuw kende het architectenberoep in Duitsland twee bestaansvormen: die van de architect in dienst van een stad als stadsbouwmeester of in dienst van een vorst als hofbouwmeester. Zelfstandige

beroepsuitoefening van het architectuurvak ontwikkelde zich pas in de loop van de negentiende eeuw. Naast patriciërs fungeerde de feodale adel als belangrijkste bouwheer voor monumentale bouwopgaven, terwijl de kerk als belangrijke opdrachtgever betekenisloos was geworden.² Architecten bekleedden publieke ambten binnen *Stadt-* en *Hofbauämtern*. In feite bestond architectuur als professie en activiteit in Duitsland vóór 1800 niet buiten deze institutionele structuren.

Een hofstad van een staat fungeerde vaak niet alleen als residentie van de vorst, maar was ook hoofden regeringsstad. De architectonische representatie van dit centrum van absolutistische macht speelde een belangrijke rol in het bouwbeleid van de vorst. Naast het residentieële paleis en gebouwen van regering en leger bood een hofstad onderkomen aan de adel die hier in de directe nabijheid van de vorst deelnam aan een volgens protocol en etiquette streng georganiseerde hofcultuur. De burgerij speelde in dit publieke hofleven slechts een ondergeschikte, dienende rol.³ De sociale hiërarchie die een dergelijke cultuur kenmerkte kwam ook tot uiting in de ruimtelijke geleding van de stad. Typierend hiervoor is de opbouw van de hofstad bij Versailles. Hier ging de strikte overeenkomst tussen woningtype en maatschappelijke positie gepaard met een indeling van het stedelijk areaal die, aldus Castex, 'eerst de edelen, dan de burgers en, ten slotte, de

1

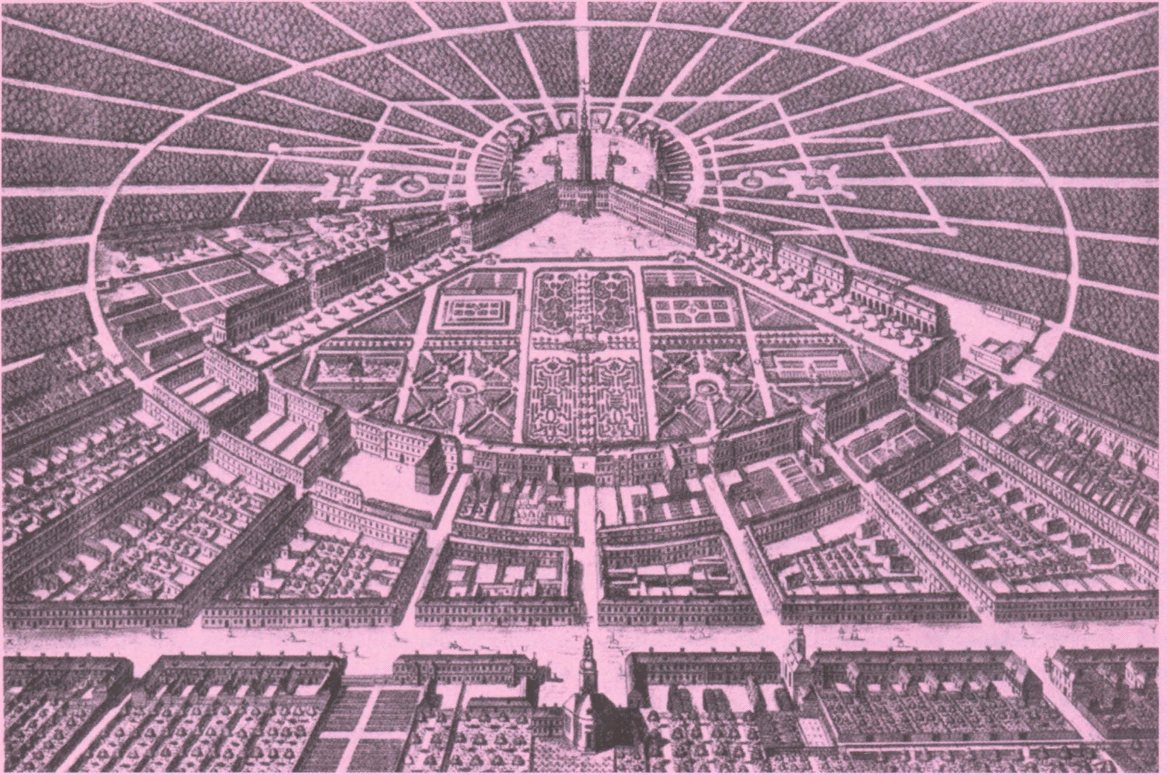
Zie: H.F. Mallgrave en E. Ikonomou, *Empathy, Form, and Space. Problems in German Aesthetics, 1873-1893*, Santa Monica, 1994.

2

H. Ricken, *Der Architekt. Geschichte eines Berufs*, Berlijn, 1977, p. 62.

3

Zie: N. Elias, *Die höfische Gesellschaft*, Darmstadt/Neuwied, 1969; Frankfurt a.M., 1983.

Bird's eye view Karlsruhe, 1739
Vogelvluchtperspectief Karlsruhe, 1739

A feudal ruler's building programme involved not only urban building but also most emphatically the public spaces in the city, such as parks and palace grounds and gardens, squares and streets, avenues and promenades. These urban spaces not only served a traffic purpose, but were also for ceremonial purposes as part of the 'representative public sphere' of a courtly culture.⁵

The court of Louis XIV was a major example for the German rulers, who not only adopted the courtly culture and codes of behaviour but also the architectural models for palace, garden and city for the reconstruction of their residences after the 30-Year War. A perfect example of this is Karlsruhe, the residence of the principality of Baden. At the start of the eighteenth century the city was entirely reconfigured following a coherent architectural and urban design plan. The plan of the city is based on a geometric pattern and like Versailles the central point of the composition is determined by the residential palace. Radial lines fan out from the castle and these form the streets. Every street offers a view of the palace, which is thereby a visible presence from everywhere in the city. The position of public and

institutional buildings in the formal geometric figure is exactly defined. A highly centralised building policy enabled the city itself to become a monumental architectural construction: '*ein architektonisch zum Ausdruck gebrachtes Symbol fürstlicher Selbstherrlichkeit in monumentalsten Sinne*' according to Valdenaire.⁶ The most important instruments in this building policy were land policy and the granting of financial subsidies and privileges. The execution and supervision was in the hands of a court or municipal architect who for this purpose had a sizeable building department at his disposal.

Central to the Baroque urban design as at Karlsruhe was the design of urban space. The important factor here was the definition of the space by the articulation of building volumes and the design of facades. In Baroque urban architecture this was achieved by designing the layout and buildings in close cohesion. In Karlsruhe the court building office not

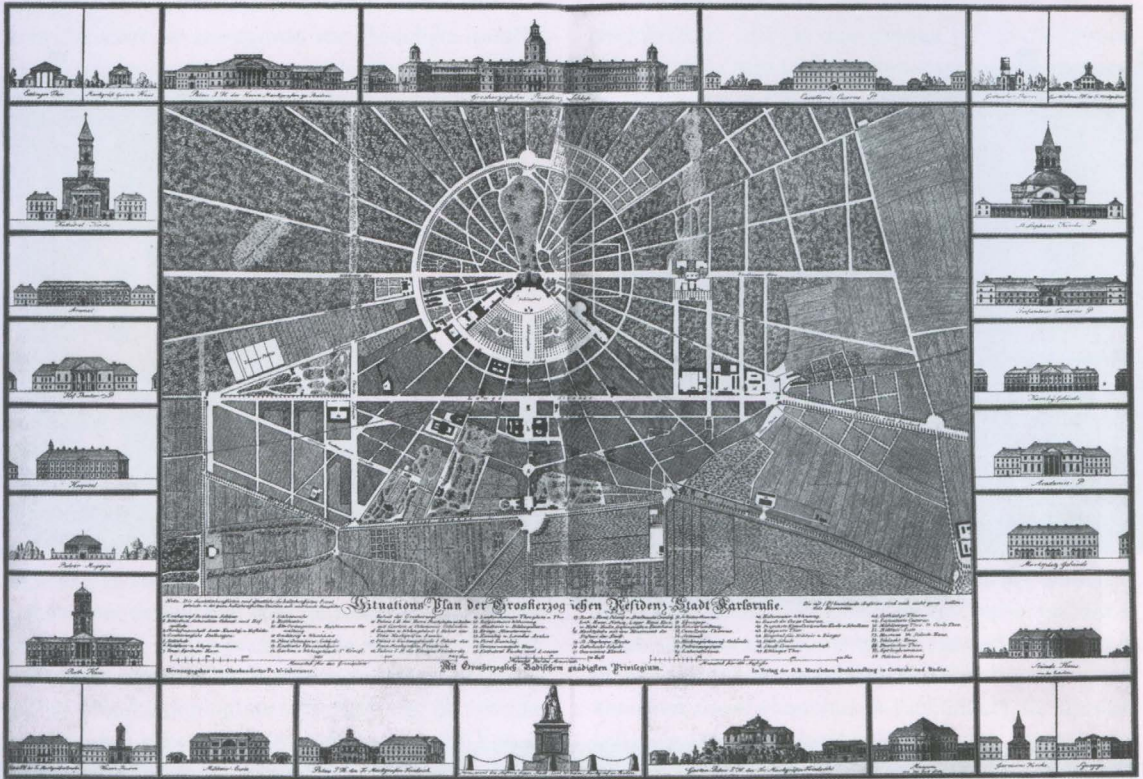
5

Habermas distinguishes a 'representative public sphere', characteristic of a courtly culture, from a 'civil public sphere', that belongs to a civil culture: J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*,

Darmstadt/Neuwied, 1962; Frankfurt am Main, 1990, pp. 58-69.

6

A. Valdenaire, *Friedrich Weinbrenner. Sein Leben und sein Bauten*, Karlsruhe, 1919, p. 74.

F. Weinbrenner, Plan of Karlsruhe with town extension, 1822

F. Weinbrenner, Plattegrond Karlsruhe met stadsuitbreiding, 1822

ambachts- en handelslieden op steeds grotere afstand van de koning plaatst.⁴

Het bouwprogramma van een feodale vorst betrof niet alleen de stedelijke bebouwing, maar ook nadrukkelijk de openbare ruimten in de stad, zoals (slot)parken en tuinen, pleinen en straten, alleëen en promenades. Deze stedelijke ruimten hadden niet alleen een verkeerstechnische functie, maar dienden ook ceremoniële doeleinden binnen de 'representatieve openbaarheid' van een hofcultuur.⁵

Het hof van Lodewijk XIV was een groot voorbeeld voor de Duitse vorsten, die niet alleen de hofcultuur en de gedragscodes overnamen, maar ook de architectonische modellen voor paleis, tuin en stad bij de wederopbouw van hun residenties na de Dertigjarige Oorlog. Een exemplarisch voorbeeld hiervan is de stad Karlsruhe, residentie van het vorstendom Baden. De stad werd aan het begin van de achttiende eeuw geheel nieuw aangelegd volgens een samenhangend architectonisch en stedenbouwkundig ontwerp. Het stadsplan is gebaseerd op een geometrisch patroon, waarbij net als in Versailles het centrum van de stedelijke compositie bepaald wordt door het residentiële slot. Vanuit het slot waaieren radialen uit die de stra-

ten van de stad vormen. Elke straat biedt een perspectief op het slot, dat zo altijd en overal in de stad zichtbaar en aanwezig is. Binnen de formeel-geometrische figuur van het stadsplan van Karlsruhe is de plaatsing van openbare en institutionele gebouwen op exacte wijze vastgelegd. Door een sterk gecentraliseerd bouwbeleid kon zo de stad zelf tot een monumentaal architectonisch bouwwerk worden: 'ein architektonisch zum Ausdruck gebrachtes Symbol fürstlicher Selbstherrlichkeit in monumentalsten Sinne', aldus Valdenaire.⁶ De belangrijkste instrumenten van dit bouwbeleid waren grondpolitiek en het verstrekken van financiële subsidies en privileges. De uitvoering van en het toezicht op dit stedelijk bouwbeleid waren in handen van een hof- of stadsbouwmeester die hier toe de beschikking had over een omvangrijke bouwkundige dienst.

4

J. Castex, *De architectuur van renaissance, barok en classicisme*, Nijmegen, 1993, p. 393 (oorspr. Parijs, 1990). Zie verder: J. Castex e.a., *Lecture d'une ville: Versailles*, Parijs, 1980.

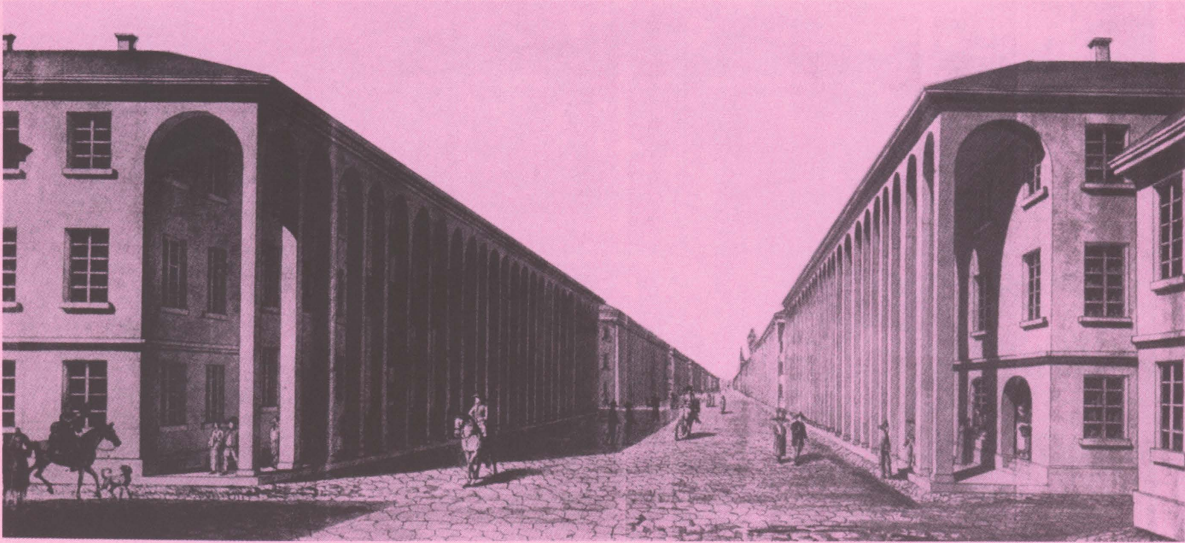
5

Habermas onderscheidt een 'representatieve openbaarheid', kenmerkend voor een hofcultuur,

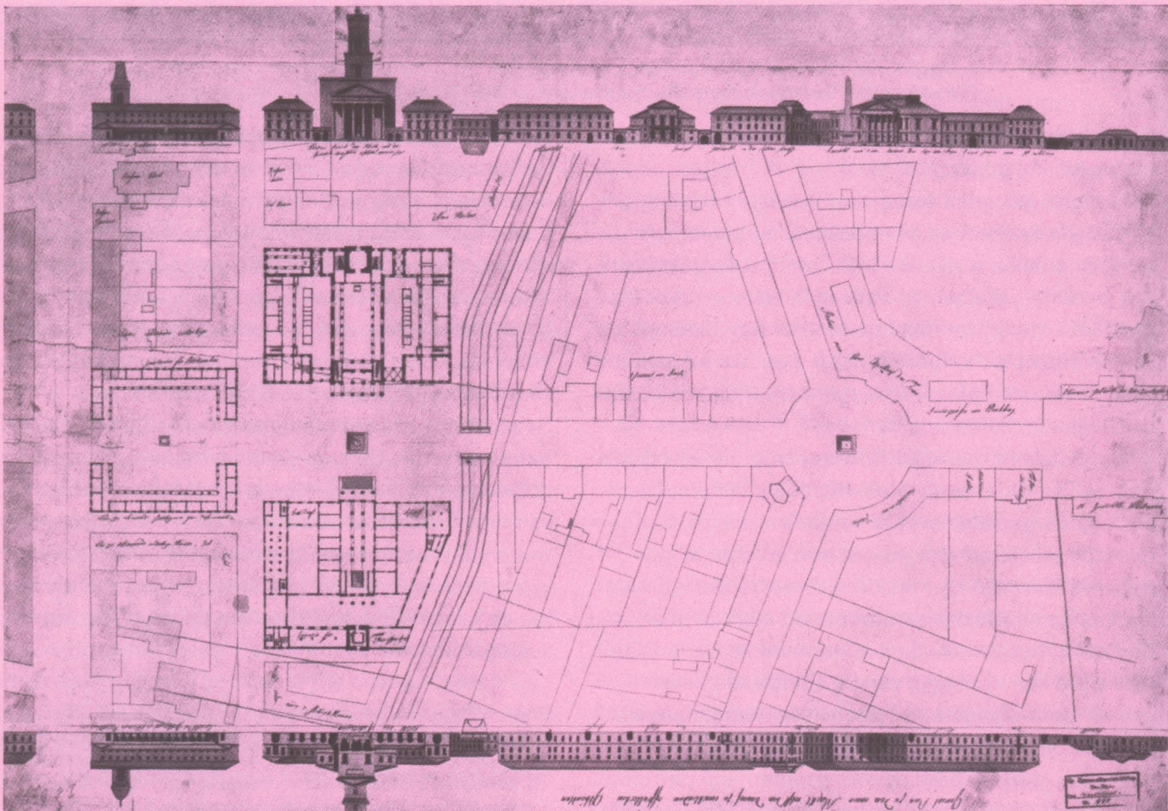
van een 'burgerlijke openbaarheid' behorend bij een burgerlijke cultuur: J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Darmstadt/Neuwied, 1962; Frankfurt a.M., 1990, pp. 58-69.

6

A. Valdenaire, *Friedrich Weinbrenner. Sein Leben und seine Bauten*, Karlsruhe, 1919, p. 74.

F. Weinbrenner, Langestraße reorganisation, 1806
 F. Weinbrenner, herinrichting Langestraße, 1806

F. Weinbrenner, extension Slobstraße, plan and elevations, 1803
 F. Weinbrenner, verlenging Slobstraße, plattegrond en opstanden, 1803

Centraal in de barokke stedenbouw zoals die van Karlsruhe staat het vormgeven van stedelijke ruimtes. Hierbij zijn de ruimtelijke begrenzingen van belang door de articulatie van bouwvolumes en vormgeving van gevels. In de barokke stadsbouwkunst worden daartoe stadsplattegrond en bebouwing in nauwe samenhang ontworpen. In Karlsruhe stelde het hofstedelijk bouw bureau niet alleen een bebouwingsplan op, maar ontwierp ook de opstanden van gebouwen langs straten en pleinen. Daarmee maakten de gevels van de bebouwing langs de rooilijnen onderdeel uit van het stedelijk plan. Wat openbare gebouwen aanging was dit geen probleem. Deze waren immers reeds de verantwoordelijkheid van het bouw bureau. Om echter ook de private bouw te reguleren ontwikkelde het bouw bureau tevens modelgevels 'zu mehrer Zierde und Gleichheit des Ortes [...], wonach sich die neue Einwohner in ihren aufzurichten gedenkenden Gebäuden zu regulieren haben'.⁷ Er werden twee modellen opgesteld: één voor de woningen van hofbeambten en adel, welke in de directe nabijheid van het residentiële paleis gelegen waren, en één voor de meer op afstand geplaatste woningen van de overige onderdanen in de stad. In de modellen werden het aantal verdiepingen, verdiepingshoogten, goot- en nokhoogte en dakvorm vastgelegd, alsmede afmetingen en hartlijnen van gevelopeningen. Zo konden doorlopende horizontale lijnen en een eenheid van verschijningsvorm worden gecreëerd in het straatbeeld. Verder werd bepaald dat het gebruik van ornamenten beperkt diende te blijven tot uitzonderingen, deze waren voorbehouden aan openbare gebouwen in de stad.⁸ De woonbebouwing diende een decor te vormen dat de publieke en monumentale gebouwen in de stad van een rustig en neutrale achtergrond voorzag.

Rond 1800 vond in Karlsruhe een stadsuitbreiding plaats onder regie van hof- en stadsbouwmeester Friedrich Weinbrenner. Weinbrenner werkte door in de traditie van de barokke stadsbouwkunst. Tegelijk werd duidelijk dat in deze periode de laatste feodale bouwheren zich bij de vormgeving van hun residentiesteden niet meer konden beperken tot een architectonische representatie van hun macht. De groter en sterker wordende belangen van de opkomende burgerij verlangden nu ook een positieve uitdrukking. Naast planning van het bouwproces kreeg het architectonisch ontwerp een bemiddelende functie tussen de belangen van de vorst en de in de stad georganiseerde burgerij.⁹ Deze tegenstelling werd manifest in twee grote projecten van Weinbrenner voor de belangrijkste stadsassen van Karlsruhe: de Sloßstraße en de Langestraße.

Centraal element in het uitbreidingsplan van Weinbrenner was het doortrekken van de *Sloßstraße* tot een 900 meter lange representatieve stadsas, een 'via triumphalis' die loopt vanaf het slot, door de stad naar de zuidelijke stadsgrens. Deze stadsas, door het bouw bureau tot in detail ontworpen en uitgetekend, werd door middel van een reeks van pleinen ruimtelijk geleed en geritmeerd, met als hoogtepunt het centraal in de stad gelegen stadsplein. Dit nieuwe plein was zowel marktplein als ruimtelijke en sociaal-symbolische tegenhanger van het paleis van de vorst: een burgerlijk forum voor de rond 1800 mondig geworden burgerij.¹⁰

Het project van de *Langestraße* behelsde een revisie van de grote oostwest-as waar het oude en nieuwe stadsdeel op elkaar aansloten. De bestaande straat kenmerkte zich door een bonte bebouwing met verschillende bouwhoogten, -breedten, -stijlen en -materialen. Weinbrenner wilde deze belangrijke verkeers- en handelsstraat omvormen tot een representatieve 'Fest- und Kommerzialstraße'. Daarmee werd aan deze straat net als het stadsplein de dubbelfunctie toegekend van zowel economisch-functionele als representatief-ceremoniële ruimte. Weinbrenner ontwikkelde voor de Langestraße een voorstel waarbij de bestaande bebouwing gehandhaafd bleef, maar voorzien zou worden van een doorgaande colonnade van drie verdiepingen aan weerszijde van de straat, die de afzonderlijke gebouwen visueel zou samenbinden.¹¹ Het voorstel werd echter nooit uitgevoerd, waarschijnlijk omdat het te ingrijpend en kostbaar was. Maar een wellicht nog belangrijker oorzaak voor het uitblijven van de realisatie van dit project waren de toenemende macht van de burgerij en de gelijktijdige afkalving van de invloed van vorst en hof op de stedelijke (bouw)politiek. In die zin kan het project voor de Langestraße ook gezien worden als een keerpunt in de stadspolitieke machtsverhoudingen, waarbij de sterke wil van de

7

Uit de 'Gnadenbrief' van 24 september 1715, geciteerd in K. Ehrenberg, *Baugeschichte von Karlsruhe 1715-1820. Bau- und Bodenpolitik. Eine Studie zur Geschichte des Städtebaues*, Karlsruhe, 1908, pp. 4, 28.

8

Ehrenberg, pp. 38, 46; A. Valdenaire, *Friedrich Weinbrenner. Seine künstlerische Erziehung und der Ausbau Karlsruhes*, Karlsruhe, 1914, pp. 26-30. Zie verder: U. Merkel, "'Zur mehrerer Zierde und Gleichheit des Orths'". *Der Modellhausbau des 18. Jahrhunderts in Karlsruhe*, in: M. Maaß en K. Berger (red.),

Klar und lichtvoll wie ein Regel. Planstädte der Neuzeit, vom 16. bis 18. Jahrhundert, Karlsruhe, 1990, pp. 243-256, en W. Snuchel, 'Bürgerhäuser', in: W. Schirmer, *Friedrich Weinbrenner 1766-1826*, Karlsruhe, 1977, pp. 114-130.

9

Ricken, *Der Architekt*, p. 102.

10

Valdenaire, *Friedrich Weinbrenner*, pp. 7, 36.

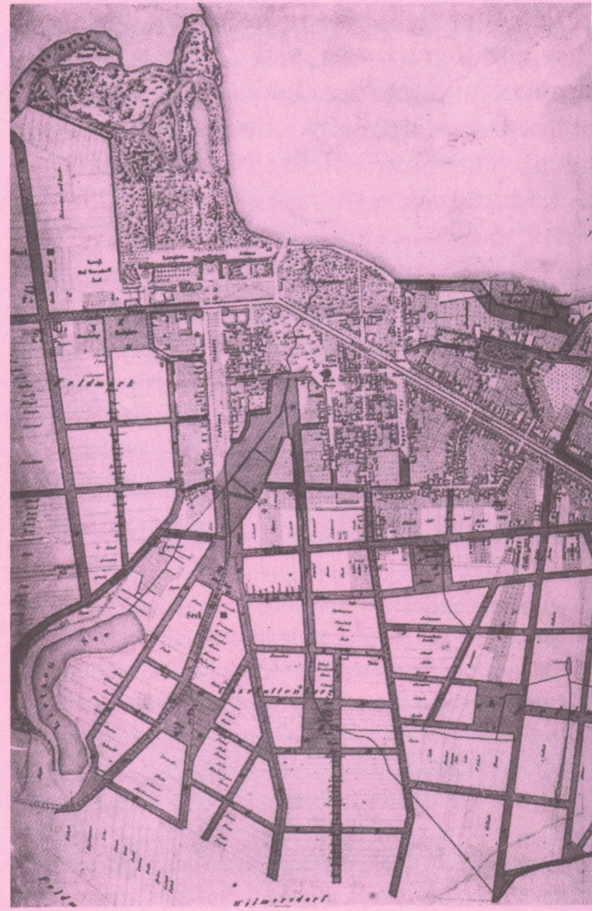
11

Ibidem, pp. 31-34; Ehrenberg, *Baugeschichte von Karlsruhe*, pp. 74 e.v.

only drew up a building plan, but also designed the elevations of the buildings along streets and squares. This meant the facades of the buildings along the building lines were part of the urban plan. In terms of public buildings, this presented no problem. They were after all already the responsibility of the building office. But to regulate private building the building office developed model facades 'zu mehrer Zierde und Gleichheit des Ortes ... , wonach sich die neue Einwohner in ihren aufzurichten gedenkenden Gebäuden zu regulieren haben'.⁷ Two models were drawn up: one for the homes of court officials and nobles, which were located in the immediate vicinity of the residential palace, and one for the homes at a greater distance, for the other subjects in the city. The models fixed the number of storeys, height per storey, gutter and ridge heights and shape of roof, as well as the measurements and centre lines of the facade openings. This enabled continuous horizontal lines and a unity of appearance to be created in the streets. It was also laid down that the use of ornaments had to be limited to rare exceptions, which were reserved for public buildings in the city.⁸ The housing was to form a setting that provided the public and monumental buildings in the city with a subdued and neutral background.

In about 1800 the city of Karlsruhe was expanded under the direction of the court and municipal architect Friedrich Weinbrenner. He continued to work in the tradition of Baroque urban architecture. At the same time it became clear that the last feudal patrons could no longer restrict themselves to the architectural representation of their power in the design of their residential cities. The interests of the rising bourgeoisie, which were becoming stronger and more substantial, now desired positive expression, too. In addition to planning the building process, architectural design took on an intermediary function between the interests of the ruler and the organised citizens of the city.⁹ This contrast was made manifest in two major projects by Weinbrenner for the most important axes in Karlsruhe: Slossstrasse and Langestrasse.

The main element of Weinbrenner's expansion plan was the continuation of the Slossstrasse to form a 900-metre long representative urban axis, a 'via triumphalis' running from the palace, through the city, to the southern boundary of the city. This urban axis, designed and drawn up in detail by the building office, was spatially articulated and measured out by a series of squares, the climax being the civic square in the centre of the city. This new space was both a market

J. Hobrecht, building plan for the outskirts of Berlin, section V, Charlottenburg, 1862

square and a spatial and socially symbolic counterpart to the monarch's palace: a civil forum for the middle class who around 1800 had more of a voice.¹⁰

The Langestrasse project included a revision of the major East-West axis, where the old and new parts of the city met. The existing street was characterised by varied buildings of different heights, breadths, styles and materials. Weinbrenner wanted to transform this

7

From the 'Gnadenbrief' of 24th September 1715, in K. Ehrenberg, *Baugeschichte von Karlsruhe 1715-1820. Bau- und Bodenpolitik. Eine Studie zur Geschichte des Städtebaues*, Karlsruhe, 1908, pp. 4 & 28.

8

Ehrenberg, pp. 38 & 46; A. Valdenaire, *Friedrich Weinbrenner. Seine künstlerische Erziehung und der Ausbau Karlsruhes*, Karlsruhe, 1914, pp. 26-30. See also U. Merkel, "'Zur mehrer Zierde und Gleichheit des Orths'". *Der Modellhausbau*

des 18. Jahrhunderts in Karlsruhe', in M. Maaß & K. Berger (ed.), *Klar und lichtvoll wie ein Regel'. Planstädte der Neuzeit, vom 16. bis 18. Jahrhundert*, Karlsruhe, 1990, pp. 243-256 and W. Snuchel, 'Bürgerhäuser', in W. Schirmer, *Friedrich Weinbrenner 1766-1826*, Karlsruhe, 1977, pp. 114-130.

9

Ricken, *Der Architekt*, p. 102.

10

Valdenaire, *Friedrich Weinbrenner*, pp. 7 & 36.

J. Hofrecgt, bebouwingsplan omgeving Berlijn, sectie V, Charlottenburg, 1862

vorst door de sociale, economische en politieke opkomst van de burgerij niet langer doorslaggevend was.

Privatisering van de stad en fragmentatie van het publieke domein: de burgerlijk-liberale stedenbouw van de negentiende eeuw

Het ten einde lopen van het absolutisme rond 1800 betekende ook het einde van de centralistische stedenbouw en bouwpolitiek van de feodale landvorsten in Duitsland. Een nieuwe periode brak aan waarin democratische waarden en particularisme de bovenaan voerden. Met het doorzetten van de industrialisatie en het kapitalistisch liberalisme werd ook de privatisering van de stad ingezet: stedelijke grond werd in rap tempo geprivatiseerd, vervolgens geparceleerd en in stukjes verkocht. Grond en gebouwen werden tot handelswaar en object van speculatie. Daarmee werd

een strikt onderscheid ingesteld tussen publieke en private eigendommen en belangen.¹²

Met de privatisering van grond en eigendommen en de decentralisering van het bouwbeleid verdwenen de belangrijkste instrumenten van de absolutistische stedenbouw.¹³ Binnen het gemeentelijk bouwbeleid van de in rap tempo expanderende steden werd de functie van het stedenbouwkundig plan teruggebracht tot een algemeen juridisch kader dat mogelijkheden voor private bouwinitiatieven moest scheppen. Daarbij werd een strikt onderscheid ingesteld tussen het bebouwingsplan en de bouwkundige invulling ervan, en viel de hechte verweving van architectuur en stedenbouw uit elkaar. Bebouwingsplan en bouwverordening vormden nu de grondslag voor de privatisering van de stad. Het bebouwingsplan parceleert stedelijke grond in verhandelbare eenheden – blokken en kavels – ten behoeve van private toe-eigening. Daarnaast reserveert het plan grond voor openbare bestemming – straten, pleinen, publieke gebouwen.¹⁴ Het bebouwingsplan legt een algemeen kader voor bebouwing vast, waarbinnen de individuele burger-grondeigenaar zijn recht op bouwvrijheid – een nieuw verworven fundamenteel grondrecht – kon uitoefenen. De gemeentelijke interventies stoppen bij de grenzen van het kavel. De bouwvrijheid van de individuele burger wordt vervolgens slechts ingeperkt door voorschriften en bepalingen zoals vastgelegd in de bouwverordening.¹⁵

De fragmentatie van het stedelijk *domein* die het gevolg was van dit proces van stedelijke privatisering leidde tevens tot een fragmentatie van de stedelijke *ruimte*. In de ontwerpen van nieuwe stadswijken was de relatie tussen grondplan en bebouwing losgesneden. De negentiende-eeuwse gemeentelijke bebouwingsplannen beperkten zich tot het aangeven van rooilijnen en stratentracés, terwijl de invulling van het plan werd overgelaten aan particulieren, die naar eigen inzicht en onafhankelijk van elkaar hun kavels konden bebouwen. Hierdoor waren ontwerp van stadsplattegrond en gebouwen radicaal gescheiden praktijken, en konden niet met elkaar in overeenstemming

12

G. Piccinato, *Städtebau in Deutschland 1871-1914: Genese einer wissenschaftlichen Disziplin*, Braunschweig/Wiesbaden, 1983; oorspr. Rome, 1977), pp. 13, 16, 118.

13

Zie voor een recente studie van de overgang van absolutistische naar de burgerlijke stedenbouw aan de hand van het voorbeeld Karlsruhe: G. Fehl, "Stadt als Kunstwerk, Stadt als Geschäft". Der Übergang vom landesfürst-

lichen zum bürgerlichen Städtebau, beobachtet am Beispiel Karlsruhe zwischen 1800 und 1857", in: G. Fehl en J. Rodriguez-Lores, *Stadterweiterungen 1800-1875. Von den Anfängen des modernen Städtebaues in Deutschland*, Hamburg, 1983, pp. 135-184.

14

Piccinato, *Städtebau in Deutschland*.

15

Ibidem, pp. 103, 118.

important traffic and traders' street into a representative 'Fest- und Kommerzialstrasse'. This meant that, like the civic square, it was given the twin roles of both a functional, economic space and a representative, ceremonial one. Weinbrenner worked out a proposal for Langestrassen in which the existing buildings were preserved, but were given a continuous three-storey colonnade on both sides of the street that would unite the individual buildings visually.¹¹ This proposal was never carried out, however, probably because it was too radical and expensive. But a more important reason was probably the increasing power of the middle class and the concomitant reduction of the influence of the monarch and court on urban politics (including building policy). In this sense the project for Langestrassen can also be seen as a turning point in the balance of power in city politics, whereby the social, economic and political rise of the middle class meant that the strong will of the monarch was no longer decisive.

The privatisation of the city and the fragmentation of the public domain: liberal bourgeois urban development in the nineteenth century

The end of absolutism around 1800 also signalled the end of the centralist urban development and building policy of the feudal sovereigns in Germany. A new era began in which democratic values and particularism predominated. The growth of industrialisation and capitalist liberalism also signalled the privatisation of the city: urban land was rapidly privatised, parcelled out and sold off in pieces. Land and buildings became merchandise and the object of speculation. This established a sharp distinction between public and private property and interests.¹²

The privatisation of land and property and the decentralising of building policy meant the loss of the most important instruments of absolutist urban development.¹³ As part of the local building policy in the rapidly expanding cities, the function of the urban development plan was reduced to a general legal framework intended to create opportunities for private building initiatives. In addition, a strict distinction was created between the overall building plan and the architecture of its buildings, so that the close interweaving of architecture and urban development dissolved. The building plan and the building regulations now formed the foundations for the privatisation of the city. The building plan parcelled out urban land into manageable units – blocks and

plots – for the benefit of private appropriation. In addition, the plan reserved land for public use – streets, squares and public buildings.¹⁴ The building plan fixed a broad framework for building, within which the individual citizen and landowner could exercise his right to freedom of building – a newly acquired fundamental right. Intervention by local authorities stops at the boundaries of the plot. The individual citizen's freedom to build was only restricted by the rules and stipulations laid down in the building regulations.¹⁵

The fragmentation of the urban *domain*, the consequence of this process of urban privatisation, also led to a fragmentation of urban *space*. In designs for new urban districts, the relationship between floor plan and building was broken. The local building plans of the nineteenth century restricted themselves to indicating building lines and street plotting lines, while it was left to private individuals to fill in the plan, and they were allowed to build as they liked and quite independently of each other. This meant that the design of the city's street plan and that of the buildings were totally separate practices, and could not be made to correspond. There was only minimal mutual rapport by way of building regulations.

The problem of gearing the two planning levels to each other was also expressed in the organisation of tasks and powers within the local authority departments. The responsibility for drawing up and implementing building plans fell into the hands of civil engineers and surveyors. Architects were responsible only for the city's public buildings. But this task, too, increasingly evaded their control as a result of the rise in public tendering and competitions, so that fierce rivalry smouldered between state architects and their private counterparts.¹⁶ The dominant position of architects in municipal building offices was thereby diminished and restricted to an administrative and regulatory function.

11

Ibid., pp. 31-34; Ehrenberg, *Baugeschichte von Karlsruhe*, p. 74 ff.

12

G. Piccinato, *Städtebau in Deutschland 1871-1914: Genese einer wissenschaftlichen Disziplin*, Braunschweig/Wiesbaden, 1983 (Orig. Rome, 1977), pp. 13, 16, 118.

13

For a recent study of the transition from absolutist to civic urban development based on the example of Karlsruhe, see G. Fehl, "'Stadt als Kunstwerk, Stadt als Geschäft". Der Übergang vom landesfürstlichen

zum bürgerlichen Städtebau, beobachtet am Beispiel Karlsruhe zwischen 1800 und 1857", in G. Fehl & J. Rodríguez-Lores, *Städterweiterungen 1800-1875. Von den Anfängen des modernen Städtebaues in Deutschland*, Hamburg, 1983, pp. 135-184.

14

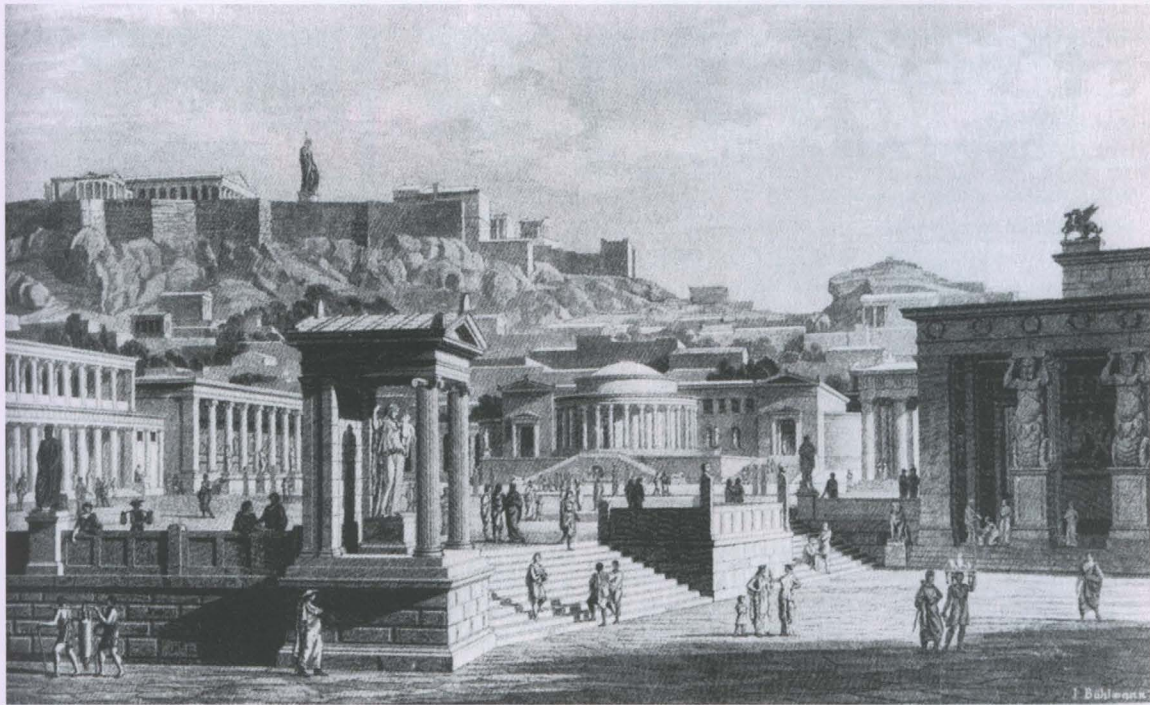
Piccinato, *Städtebau in Deutschland*.

15

Ibid., pp. 103, 118.

16

Ricken, *Der Architekt*, p. 95.

The Agora in Athens, ideal reconstruction
De Agora van Athene, ideale reconstructie

worden gebracht. Er was slechts sprake van een minimale onderlinge afstemming via de bouwverordening.

Het probleem van de afstemming van beide planniveaus kwam ook tot uitdrukking in de organisatie van taken en bevoegdheden binnen de gemeentelijke diensten. De verantwoordelijkheid voor het opstellen en uitvoeren van bebouwingsplannen raakte in handen van civiel-ingenieurs en landmeters. Architecten waren slechts verantwoordelijk voor de openbare gebouwen van de stad. Maar ook deze opdracht ontglipte in toenemende mate aan hun controle door de opkomst van openbare aanbesteding en prijsvragen, waarmee een felle competitie ontbrandde tussen ambtelijke architecten en hun particuliere collega's.¹⁶ De dominerende positie van architecten binnen stedelijke bouw bureaus werd daarmee afgebroken en ingeperkt tot een administratieve en regulerende functie.

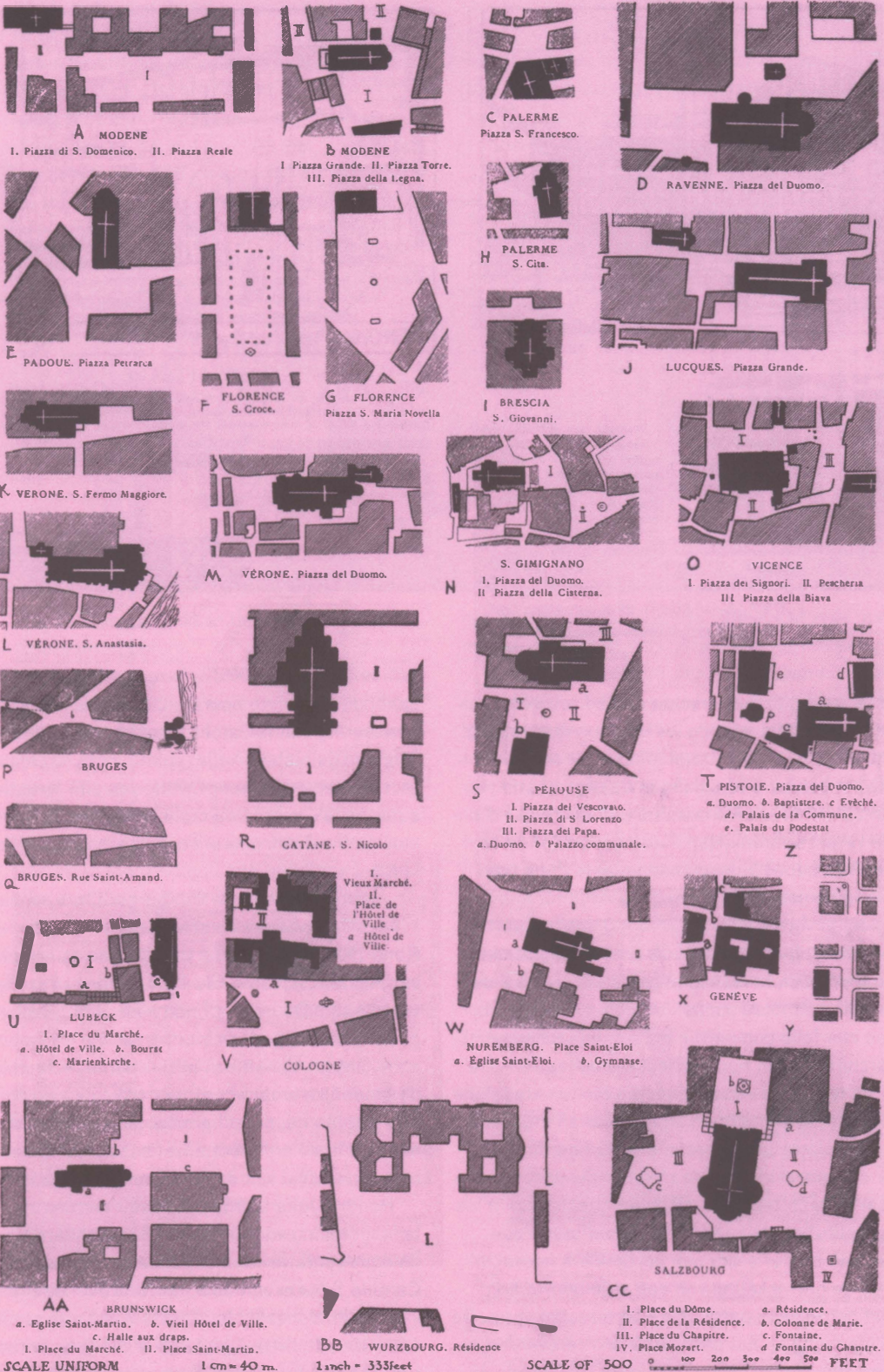
Door de verbreking van de traditionele band tussen bouwheer en architect maakte de architectuur zich los uit haar institutionele banden, en verzelfstandigde zich. Met een breder scala aan particuliere opdrachtgevers en de ontwikkeling van een vrije bouwmarkt kreeg het beroep van particuliere architecten vorm. De liberale ideologie en het particularisme veroverden de geest van architecten, die op een markt van vraag en

aanbod kwamen te opereren, waarmee de de-institutionalisering van het architectenberoep een feit was. Binnen zijn nieuwe 'vrije' positie ontwikkelde de architect de ideologische opvatting van zijn 'artistieke autonomie', waarna de architectuur versplinterde in een veelheid van elkaar beconcurrerende stijlen.¹⁷

Representatie van burgerlijke openbaarheid: revival van de stadsbouwkunst

Rond 1900 groeide onder architecten de kritiek op de vermeende chaos van de architectuur en stedenbouw van die tijd. De negentiende eeuw werd geïdentificeerd met een periode van verval van de architectonische cultuur. Vanuit een kritiek op het eclecticisme in de stedelijke architectuur ontwikkelde zich opnieuw een streven naar een harmonisch stadsbeeld en een eenheid in de architectonische taal, wat samenging met een revival van de *Stadtbaukunst*.

Rond 1900 ontstond in de architectuur opnieuw belangstelling voor de stedelijke openbare ruimte en de representatie van het publieke. Zo onderzoekt Camillo Sitte in zijn boek uit 1889 de mogelijkheden van het stadsbeeld als expressie van een stedelijke collectiviteit. Sitte pleit hiertoe voor een herwaardering van een architectonisch gearticuleerde stedelijke

FIGS. 48-76 (A-CC)—TWENTY-NINE PLANS, AT UNIFORM SCALE, FROM CAMILLO SITTE

ruimte. Een belangrijk punt van Sittes kritiek op de negentiende-eeuwse stedenbouw is de verwaarlozing van de stedelijke ruimte. Straten en pleinen werden in de gemeentelijke bebouwingsplannen slechts als verkeersruimte gezien, als onbebouwde restruimte tussen de bouwblokken.¹⁸

In de jonge stadsdelen ontbrak het vooral aan een zorgvuldige vormgeving van de ruimte tussen de gebouwen. De moderne stadsaanleg kenmerkte zich door een 'aan stukken snijden' (*Zerschneiden*) van de stedelijke bebouwing tot geïsoleerde blokken, waardoor gesloten straat- en pleinwanden ontbraken om stedelijke ruimten te vormen. Het geheel 'verbrokkelde', zodat geen 'samenvattend effect' tot stand kon komen.¹⁹ Deze 'versplintering' van de stedelijke ruimte was uiteindelijk terug te voeren op de privatisering van de stad, de parcellering van de stedelijke bouwgrond in individuele kavels. De stadsesthetische regulering die Sitte voorstond moet vooral gezien worden als laatste poging om de visuele effecten van deze versplintering van de stad tegen te gaan.²⁰

Hoewel ook Sitte de liberale ideologie van bouwvrijheid van de particuliere bouwer onderschreef, was hij toch van mening dat de architectuur van de stad wel degelijk het individuele belang oversteeg. Architectuur was een publieke aangelegenheid en behoorde daarom een taak van de overheid te zijn. Architectonische regulering diende zich echter te beperken tot het publieke domein van de stad – de openbare gebouwen en de belangrijkste pleinen en straten.²¹ De substantie van de stedelijke bebouwing, de 'uitgestrekte massa woonwijken', viel buiten het bereik van de stadsesthetiek. Woningbouw was een particuliere aangelegenheid van private grondeigenaren en bouwondernemers en behoorde tot het systeem van de kapitalistische grondexploitatie. Sitte zag geen mogelijkheid of noodzaak om binnen dit systeem de bouwvrijheid van particulieren alleen om esthetische redenen aan banden te leggen.

Sitte publiceerde zijn verhandeling op het moment dat architecten de massawoningbouw als nieuwe ontwerppoging ontdekten. Niet alleen bood de woningbouw een enorm potentieel aan opdrachten, ook bood het architecten de mogelijkheid hun maatschappelijke status beter te profileren: van een elitaire professie in dienst van een kleine heersende bovenlaag tot sociaal geëngageerd technisch en cultureel hervormer van de burgerlijke maatschappij.²² De nieuwe generatie stadsstudies die in het verlengde van deze ontwikkeling op gang kwam, legde zich toe op de integratie van de massa van woongebouwen als architectonische sub-

stantie in de stadsbouwkunst. Waar de studie van Sitte zich beperkte tot de architectonische aspecten van het vormgeven van pleinen en de groepering van monumentale bouwwerken, richtten de stadsesthetische studies van theoretici Brinckmann en Behrendt zich op de architectonische en stedenbouwkundige vormgeving van nieuwe stedelijke woongebieden. Bouwprogramma's van stadsuitbreidingen werden in toenemende mate gedomineerd door woningbouw, terwijl het aandeel van openbare bouwwerken steeds kleiner werd. Het stadsbeeld van de nieuwe wijken werd hiermee grotendeels bepaald door woonbebouwing, waarmee ook het zwaartepunt in de stedelijke architectuur verschoof van *Monumentalbau* naar massawoningbouw.

In tegenstelling tot Sitte onderzocht Brinckmann de architectonische articulatie van de stedelijke structuur als geheel. Centraal stond hierbij de plastische opbouw van het bebouwingsplan: de verhouding tussen de open ruimten en de bouwmassa's. Uitgangspunt van de compositie van het stadsbeeld was nu het woonblok. Woongebouwen vormen immers de substantie van de stedelijke bebouwing, en daarmee het materiaal voor de architectonische vormgeving van de stedelijke ruimten: 'Städte bauen heißt: mit dem Hausmaterial Raum gestalten!'²³ Voor een zo zuiver mogelijke articulatie van de stedelijke ruimte dienden straat- en pleinwanden zo neutraal mogelijk te zijn vormgegeven. Gevels van de afzonderlijke gebouwen dienden op te gaan in de grotere eenheid van het bouwblok. 'Die einheitliche Blockfront' vormde daarbij het architectonisch uitgangspunt.²⁴ De uniforme woonblokfaçade was niet alleen een esthetische voorwaarde, maar tevens een 'logische' consequentie van de tendens tot repetitie, typologisering en uniformering in de massawoningbouwproductie. Hierdoor kon het zich tot een nieuw esthetisch object ontwikkelen dat de verschijnselen van de kapitalistische rationalisering in zich kon opnemen.²⁵

18

C. Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Wenen 1889, 1909⁴; herdruk Braunschweig/Wiesbaden, 1983, pp. 93 en 101.

19

Ibidem, pp. 96 en 97.

20

Piccinato, *Städtebau in Deutschland*, p. 119.

21

Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, p. 102; zie ook p. 150.

22

E. Konter, "'Architekten-Ausbildung' im Deutschen Reich", in: E. Mai e.a. (red.), *Kunstpölitik und Kunstförderung*

im Kaiserreich, Berlijn, 1982, p. 300.

23

A.E. Brinckmann, *Platz und Monument. Untersuchungen zur Geschichte und Ästhetik der Stadtbaukunst in neuerer Zeit*, Berlijn, 1908, p. 170.

24

W.C. Behrendt, *Die einheitliche Blockfront als Raumelement im Stadtbau. Ein Beitrag zur Stadtbaukunst der Gegenwart*, Berlijn, 1911.

25

H. Engel en J. De Heer, 'Stadsbeeld en massawoningbouw', *O*, nr. 7, 1984, p. 10.

The breaking of the traditional link between principal and architect enabled architecture to free itself from its institutional bonds and to become independent. The broader range of private clients and the development of a private building market gave shape to the profession of private architect. Liberal ideology and privatism won the minds of architects, who came to operate on a market of supply and demand, which completed the present de-institutionalisation of the profession. In his new 'free' position the architect developed the ideological belief in his 'artistic independence', after which architecture fragmented into a mass of competing styles.¹⁷

Representation of the civil public sphere:
the revival of civic art

In about 1900 there was growing criticism among architects of the supposed chaos in the architecture and urban development of the time. The nineteenth century was identified as a period of decline in architectural culture. Out of the criticism of eclecticism in urban architecture developed the renewed pursuit of a harmonious face for the city and a unity of architectural idiom, which coincided with a revival of *Stadtbaukunst*. Around 1900 interest arose once again, among architects, in urban open space and the representation of the civil public sphere. For example, in his 1889 book Camillo Sitte examines the face of the city as a potential expression of an urban collectivity. To this end he argues for a reassessment of an architecturally articulated urban space. A major point in his critique of nineteenth-century urban development is the neglect of urban space. In local building plans, streets and squares were considered only as a place for traffic, as unbuilt residual space between blocks.¹⁸

In more recent parts of the city what was missing was mainly the painstaking design of the space between buildings. The construction of a modern city is characterised by a 'cutting into pieces' (*Zerschneiden*), into isolated blocks, so there was a lack of full street and square frontages that would form urban spaces. The whole thing 'crumbled' so that no 'summarising effect' could arise.¹⁹ This 'fragmentation' of urban space could ultimately be traced back to the privatisation of the city, the parcelling of the city's building land into individual plots. The regulation of the aesthetic aspect of the city that Sitte championed must be seen primarily as a final attempt to combat the visual effects of this fragmentation of the city.²⁰

Although Sitte himself endorsed the liberal

ideology of the freedom of the private builder, he was nevertheless of the opinion that the architecture of the city did indeed transcend individual interests. Architecture was a public matter and should therefore be a task for the authorities. However, architectural regulation should limit itself to the public domain in the city – public buildings and the most important squares and streets.²¹ The bulk of urban building, the 'extensive mass housing districts' were beyond the range of urban aesthetics. Housing construction was a private matter for private landowners and building contractors and was part of the system of the capitalist exploitation of land. Sitte did not see in this system any possibility of curbing private individuals' freedom to build on purely aesthetic grounds.

Sitte published his treatise at the time when architects were discovering mass housing construction as a new design task. Not only did housing construction offer a huge potential number of briefs, it also enabled architects to outline their social status more clearly: from an elite profession in the service of a small ruling upper class to a socially committed technical and cultural reformer of civil society.²² The new generation of urban studies that came about consequent to this development concentrated on the integration of the mass of residential buildings (as proper architecture) into the architecture of the city. While Sitte's study limited itself to the architectural aspects of the design of squares and the grouping of monumental buildings, the studies of urban aesthetics by the theorists Brinckmann and Behrendt focused on the architectural and urban development design of new urban housing areas. The building programmes for urban expansion areas were increasingly dominated by housing, while the proportion of public building decreased. The urban face of the new districts was therefore largely defined by housing, so that the centre of gravity of urban architecture also shifted from *Monumentalbau* to mass housing construction.

Unlike Sitte, Brinckmann examined the architectural articulation of the urban structure as a whole. The main element of this was the plastic composition of

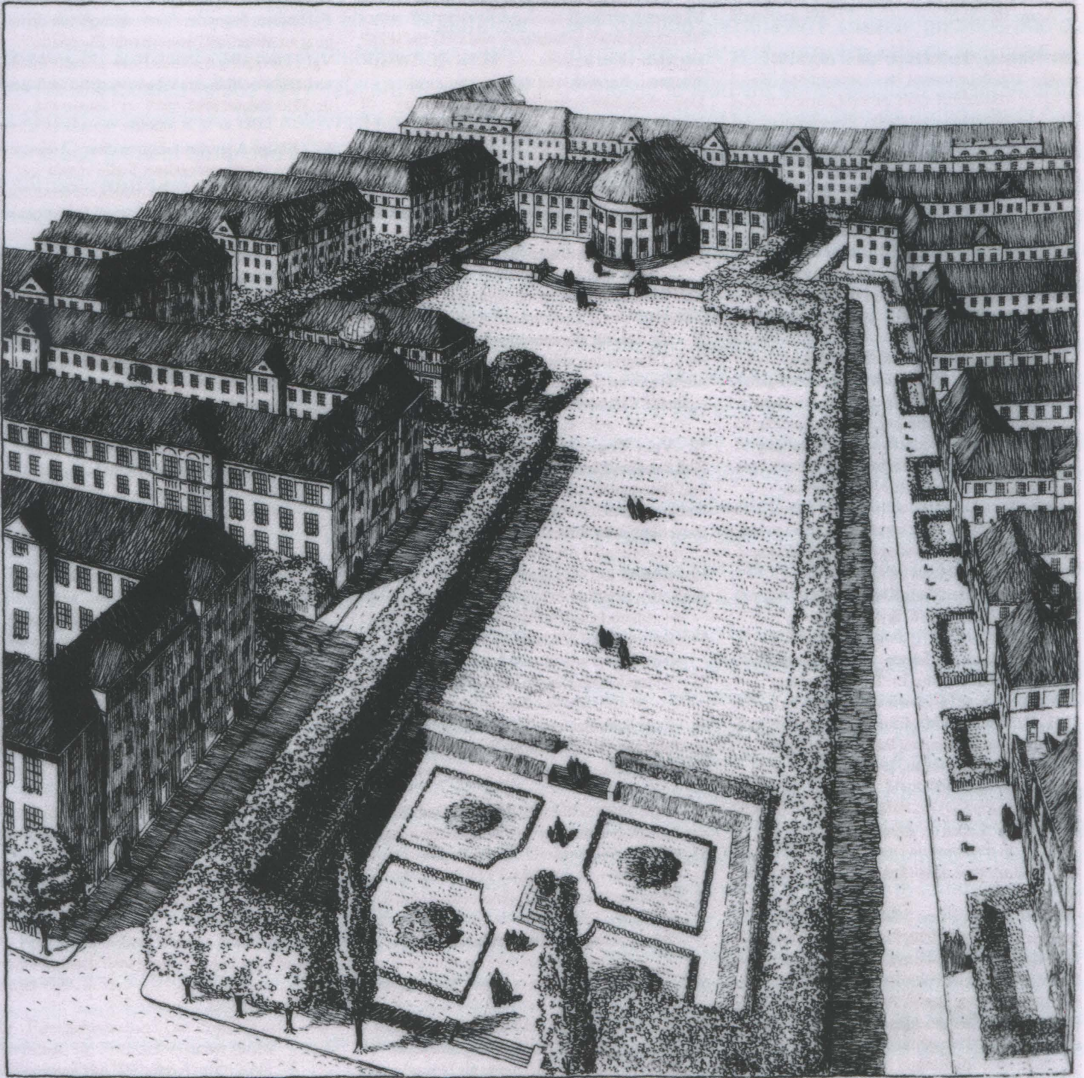
17
Ibid., p. 90.
18
C. Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Vienna, 1889, 1909⁴; reprinted Braunschweig/Wiesbaden, 1983, pp. 93, 101.

19
Ibid., pp. 96-97.
20

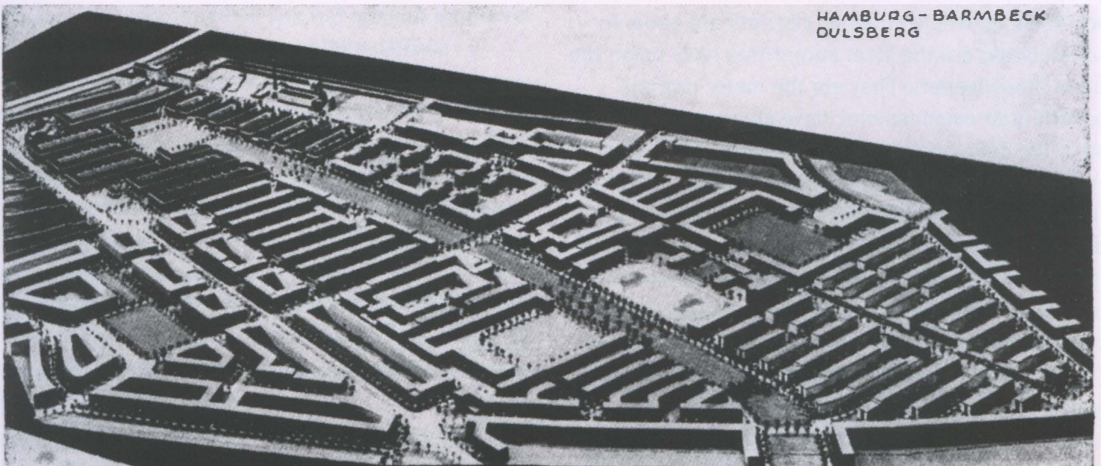
Piccinato, *Städtebau in Deutschland*, p. 119.

21
Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Vienna, p. 102; see also p. 150.

22
E. Konter, "'Architekten-Ausbildung' im Deutschen Reich", in E. Mai et al. (ed.), *Kunstpolitik und Kunstförderung im Kaiserreich*, Berlin, 1982, p. 300.

F. Schumacher, Dulsberg in Barmbek, Hamburg, bird's-eye view of the western area
 F. Schumacher, Duisberg in Barmbek, Hamburg, vogelvlucht westelijk deel

F. Schumacher, building plan for Dulsberg in Barmbek, Hamburg, 1914
 F. Schumacher, bebouwingsplan Duisberg in Barmbek, Hamburg, 1914

the building plan: the relationship between open spaces and building masses. The starting point for the composition of the face of the city was now the housing block. After all, housing forms the bulk of urban building, and thereby also the material for the architectural design of urban space: '*Städte bauen heisst: mit dem Hausmaterial Raum gestalten!*'²³ To ensure that the articulation of the urban space be as pure as possible, the street and square frontages had to be designed as neutrally as possible. The facades of the individual buildings had to be absorbed into the greater unity of the block. In this situation, the architectural principle was '*Die einheitliche Blockfront*'.²⁴ The uniform housing block frontage was not only an aesthetic condition, but also a 'logical' consequence of the tendency towards repetition, typicality and uniformity in mass housing production. This enabled it to develop into a new aesthetic object that was able to incorporate the signs of capitalist rationalisation.²⁵

The German studies showed that the tradition of civic art was not only based on a set of architectural design instruments, but also required the right administrative and organisational conditions. In 1929, for instance, Ernst May argued, against the passive bureaucratic role of city councils in the nineteenth century, for active intervention by the local authority and greater powers for the municipal architect, making reference to the example of the urban developments by the feudal monarchs of the seventeenth and eighteenth centuries: 'The primary aim of an urban development department should be to combine the forces that work against each other in the field of architectural design so that after a century of chaotic confusion of styles a harmony would return to our cities that elevates the architectural creations of previous centuries high above the achievements of the recent past. The times when spiritual and secular rulers threw up whole cities or districts are gone. In our democratic era the local authorities have taken the place of these leaders. They are the major patrons who, with their commissions, have come to set the trend in the development of new building. The head of the urban development department is responsible for the design of the city and therefore has the duty to lead building construction in such a way that, despite the great many people involved in the development of the city as a whole and parts of it, an all-embracing unity is ultimately achieved in which both the largest and the smallest building is inspired by a unanimous view of architecture. This aim can only be reached if all the powers that enable the implementation of a clear

building policy are united in the hands of the municipal architect.'²⁶

It is not without reason that the most important chapters in the history of social-democratic urban administration between the wars were written in those cities where architects accepted leading posts in municipal departments: Wagner and Taut's Berlin, Schumacher's Hamburg, May's Frankfurt and Berlage and Van Eesteren's Amsterdam. As Tafuri says, 'The experience of the social-democratic architects of Central Europe was based on the unification of administrative power and intellectual proposals.'²⁷ The two parties find each other in a shared ideal: the recapture of the city's lost unity.

In the end, this is precisely where the crisis in modern architecture manifests itself, and also signifies its ultimate downfall: the '*Totalanspruch*' of its planning culture reduces concrete architectural proposals and solutions to generalisable planning models which in turn leads to a loss of autonomy for architecture and thus to its demise under the machinery of civic planning.

Translation, Gregory Ball

23

A.E. Brinckmann, *Platz und Monument. Untersuchungen zur Geschichte und Ästhetik der Stadtbaukunst in neuerer Zeit*, Berlin, 1908, p. 170.

24

W.C. Behrendt, *Die einheitliche Blockfront als Raumelement im Stadtbau. Ein Beitrag zur Stadtbaukunst der Gegenwart*, Berlin, 1911.

25

H. Engel & J. De Heer, 'Stadsbeeld en massawoningbouw', *O*, no. 7, 1984, p. 10.

26

E. May, 'Organisation der Bautätigkeit der Stadt Frankfurt am Main', in: *Der Baumeister*, No. 4, 1929, pp. 98-105, Dutch trans. in H. Engel & E. van Velzen, *Architectuur van de stadsrand. Frankfurt am Main, 1925-1930*, Delft, 1987, p. 40.

27

M. Tafuri, *Architecture and Utopia. Design and Capitalist Development*, Cambridge Mass./London, 1976, ed. 1999 (orig. Bari/Rome, 1969), p. 112.

De Duitse studies lieten zien dat de traditie van de stadsbouwkunst niet alleen stelde op een architectonisch ontwerpinstrumentarium, maar tevens de juiste bestuurlijke en organisatorische voorwaarden vereiste. Zo bepleitte Ernst May in 1929 tegenover de passieve bureaucratische rol van stadsbesturen in de negentiende eeuw een actief ingrijpen van de gemeente en grotere bevoegdheden van de stadsarchitect, onder verwijzing naar het voorbeeld van de stedenbouw van de feodale vorsten uit de zeventiende en achttiende eeuw: 'Het eerste doel van een stedenbouwkundige dienst moet zijn de elkaar tegenwerkende krachten op het gebied van de architectonische vormgeving te bundelen, opdat in onze steden na een eeuw met chaotische wirwar van stijlen de harmonie terugkeert die de architectonische creatie van de voorgaande eeuwen zo hoog verheft boven de prestaties van de achter ons liggende periode. De tijden waarin geestelijke en wereldlijke heersers complete stadsdelen en steden uit de grond stampen, zijn voorbij. In ons democratische tijdperk hebben de gemeenten de plaats van deze machthebbers ingenomen. Zij zijn de grote bouwheren die met hun opdrachten toonaangevend zijn geworden voor de ontwikkeling van het nieuwe bouwen. Het hoofd van de stedenbouwkundige dienst is verantwoordelijk voor de vormgeving van de stad en heeft daarmee de plicht het bouwen zo te leiden, dat ondanks het grote aantal medewerkers dat bij de ontwikkeling van het geheel van de stad en delen ervan betrokken is, uiteindelijk een allesomvattende eenheid bereikt wordt, waarin zowel het grootste als het kleinste bouwwerk bezield wordt door een eensgezinde opvatting over het bouwen. Dit doel kan alleen bereikt worden als alle bevoegdheden die de uitvoering van een duidelijk bouwbeleid mogelijk maken in handen van de stadsarchitect verenigd zijn.'²⁶

Het is niet voor niets dat de belangrijkste hoofdstukken uit de geschiedenis van het sociaal-democratisch stadsbeheer van het Interbellum werden geschreven in die steden waar architecten leidinggevende ambten aanvaardden in stedelijke diensten: het Berlijn van Wagner en Taut, het Hamburg van Schumacher, het Frankfurt van May en het Amsterdam van Berlage en Van Eesteren. 'Het experiment van de sociaal-demokratische architecten in centraal Europa heeft', aldus Tafuri, 'juist als voorwaarde de overeenstemming en eenheid van bestuurlijke macht en intellectuele voorstellen.'²⁷ Beide partijen vinden elkaar in een gedeeld ideaal: het heroveren van de verloren eenheid van de stad.

Uiteindelijk manifesteert zich precies hier de crisis

van de moderne architectuur, die ook haar uiteindelijke ondergang betekende: de 'Totalanspruch' van de planningscultuur brengt concrete architectonische voorstellen en antwoorden terug tot veralgemeniseerbare planningsmodellen, waarmee de architectuur haar autonomie verliest en ten onder gaat in de planningsmachinerie.

26

E. May, 'Organisation der Bautätigkeit der Stadt Frankfurt am Main', in: *Der Baumeister* nr. 4, 1929, pp. 98-105, Ned. vert. in H. Engel en E. van Velzen, *Architectuur van de stadsrand. Frankfurt am Main, 1925-1930*, Delft, 1987, p. 40.

27

M. Tafuri, *Ontwerp en utopie. Architectuur en ontwikkeling van het kapitalisme*, Nijmegen, 1978; oorspr. Bari/Rome, 1969, pp. 137, 139.